

Critical Studies in Texts and Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 22, No. 2, Spring 2022, 431-454
Doi: 10.30465/CRTLS.2022.39503.2471

A Critique on the Book *Islamic Banking*

Mohammad Vaez Barzani*

Abstract

After establishing Economic Division, through the Iranian Council of Change of Humanities (ICCH), MA educational plan for economics was applied in 2017. Consequently, it was introduced into relevant Iranian universities for executing from 2018. For improving the plan, a few of texts were ordered to outstanding professors to be prepared. The book *Islamic Banking* written by Nazarpour, M.N. et al. is among the first books published and used as a textbook, and reviewing this work can help to upgrade future quality for others. This essay examined the function of documents in qualitative, analytically descriptive methods within formal as well as content analysis. The results show that the book is edited proportionately and its formal survey is satisfied. The content analysis reveals that the mentioned book is successful to transfer a legal, logical, and a basic understanding about *Islamic Banking* toward any typical reader; however, the main weaknesses of the text are the limitations of closed economy as well as micro-static approach used in it.

Keywords: Islamic Banking, Content Method, Iranian Council of Change of Humanities (ICCH), Text, Text Critique.

* Associated Professor of Economics, A Faculty Member in University of Isfahan, Isfahan, Iran,
m.vaez@ase.ui.ac.ir

Date received: 20-12-2021, Date of acceptance: 03-04-2022

نقدی بر کتاب بانک‌داری اسلامی

محمد واعظ برزانی*

چکیده

پس از تشکیل گروه اقتصاد شورای تحول علوم انسانی (۱۳۸۸)، برنامه‌داری دوره کارشناسی رشته اقتصاد در آن گروه تهیه شد و در سال ۱۳۹۶ به تصویب نهایی رسید و برای اجرا از سال ۱۳۹۷ به دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی ابلاغ شد. برای اتقان در اجرای برنامه، مجموعه‌ای از دروس برای تدوین کتب درسی مرتبط به استادان میرز سفارش داده شد. کتاب بانک‌داری اسلامی از اولین آثار منتشرشده بر این مناسبت که اکنون از آن به‌عنوان متن درسی استفاده می‌شود و داوری آن می‌تواند به ارتقای سیر آثار درسی درحال تدوین و آثار آتی برمبنای برنامه جدید دوره کارشناسی کمک کند. این مقاله نقادانه، برمبنای روش تحلیلی - توصیفی تدوین شده که ضمن مرور تحلیلی محتوای کتاب مدنظر، در ارزیابی شکلی و محتوایی آن کوشیده است. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد نگرش اثر در مجموع روان و رسا و قواعد ویرایش و نگارش در آن رعایت شده است. براساس مبانی منطقی و نظرخواهی تجربی از دانشجویان و با توجه به این که کتاب مبتنی بر مطالعات متعدد و وثیق قبلی نویسندگان است، این اثر موفق شده است که فهم مشروع، منطقی، و امکان‌پذیر از بانک‌داری اسلامی را به مخاطب انتقال دهد. مهم‌ترین ضعف‌های قابل‌ذکر اثر طرح بانک‌داری اسلامی برای یک اقتصاد بسته، رویکرد خرد و ایستا، و استفاده نکردن از الگوی کمی در آن است.

کلیدواژه‌ها: بانک‌داری اسلامی، روش تحلیلی، شورای تحول علوم انسانی، منبع درسی، نقد اثر.

* دانشیار اقتصاد، عضو هیئت علمی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، m.vaez@ase.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۹/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۱/۱۴

۱. مقدمه

پول و بانک‌داری از حوزه‌های مهم و پرسابقه اقتصاد است که درباره آن آثار متعددی منتشر شده است. اهمیت و تأثیر بنیادین این حوزه به اندازه‌ای است که بسیاری از کتب پایه‌ای اقتصاد کلان به آن ورود کرده‌اند. برای مثال، کتاب معروف *نظریه تعادل عمومی اشتغال*، بهره و پول (*The General Theory of Employment, Interest and Money*)، اثر جان مینارد کینز، هرچند به نظر می‌رسد متنی دربارهٔ برآیند بازارهای کلان باشد، در اصل کتابی دربارهٔ اقتصاد پول است، به طوری که متناسب با تحلیل پول، نظام بانک‌داری معرفی و تحلیل می‌شود. در دهه‌های اخیر، اندیشمندان اقتصاد اسلامی ماهیت پول و به تبع آن بعضی نقش‌ها و وظایف متعارف، به خصوص نقش ذخیره ارزش پول، را به چالش کشیدند. خارج از حوزه موضوعی اقتصاد اسلامی، در سال‌های اخیر، به‌ویژه بعد از بحران مالی جهانی ۲۰۰۸، بحث‌ها و نقدهای زیادی دربارهٔ موضوع پول و کارکرد نظام بانک‌داری رایج صورت گرفت که در دو حوزه اصلی خدمات خود، یعنی تجهیز و تخصیص منابع، مبتنی بر قرض ربوی است.

الزام *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران*^۱ به استقرار نظام بانکی فارغ از ربا و نهادسازی‌های صورت‌گرفته بر آن مبنای اقتصاد ایران ضرورت گنجاندن درسی با موضوع بانک‌داری اسلامی در برنامه جدید آموزشی دوره کارشناسی رشته اقتصاد بود، اما مسئله اصلی انتخاب متن درسی در برنامه جدید آموزشی رشته اقتصاد براساس سه اصل بومی‌سازی، نوین‌سازی، و کارآمدسازی بود. بر مبنای ارزیابی عمده آثار موجود پول و بانک‌داری اسلامی، که گروه اقتصاد شورای بررسی متون و کتب درسی، و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی انجام دادند، آن آثار تأمین‌کننده اهداف و سرفصل‌های درس بانک‌داری اسلامی برنامه جدید نبودند. لذا طبق سفارش صورت‌گرفته موضوع نقد کتاب نظرپور و همکارانش (۱۳۹۶) تهیه و منتشر شد.

بر مبنای شناخت قبلی از آثار نویسندگان اصلی اثر، سؤال محوری مقاله حاضر این است که آیا کتاب مدنظر ویژگی‌های اصلی متن درسی بانک‌داری اسلامی را دارد؟ در مقاله حاضر به این سؤال با روش تحلیلی-توصیفی پاسخ داده می‌شود، آن‌چنان‌که در ابتدای اثر، در «سخن سمت»، آمده است: «کتاب *بانک‌داری اسلامی* (نظرپور و دیگران ۱۳۹۶) برای دانشجویان رشته‌های مدیریت و اقتصاد در مقطع کارشناسی به‌عنوان منبع اصلی درس بانک‌داری اسلامی به ارزش سه واحد تدوین شده است».

نقدی بر کتاب *بانک‌داری اسلامی* (محمد واعظ برزانی) ۴۳۵

به عبارت دیگر، این کتاب بر مبنای برنامه‌ی درسی دوره‌ی کارشناسی اقتصاد و سرفصل‌های مصوب درس بانک‌داری اسلامی گروه اقتصاد طرح تحول علوم انسانی، طبق سفارش، تدوین داده شده است. لذا داوری آن در مسیر اجرای بهتر برنامه‌ی مصوب طرح تحول علوم انسانی است.

هدف از تدوین این کتاب (نظرپور و دیگران ۱۳۹۶) در صفحه‌ی ده پیش‌گفتار، به‌عنوان یک متن درسی، چنین بیان شده است:

در این کتاب تلاش شده است تا حد امکان دستاوردها و آثار علمی سه دهه‌ی محققان اقتصاد اسلامی درباره‌ی مباحث مربوط به بانک‌داری اسلامی مطرح و متناسب با بضاعت علمی، نقدوبررسی شود و راه‌کارهای ارائه‌شده‌ی اندیشمندان و پژوهش‌گران حوزه‌ی بانک‌داری اسلامی برای حل مشکلات و چالش‌های بانک‌داری کشورمان بیان شود.

۲. معرفی اثر

کتاب *بانک‌داری اسلامی* نوشته‌ی محمدتقی نظرپور، سیدعباس موسویان، و ایوب خزائی است. در سال ۱۳۹۶ سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه‌ی علوم انسانی، و شورای تخصصی تحول و ارتقاء علوم انسانی این کتاب را در پانصد نسخه و با قطع وزیری در ۳۶۷ صفحه منتشر کردند.

۳. معرفی نویسندگان

کتاب سه نویسنده دارد که باتوجه‌به منابع تصریح‌شده در پایان آن، نویسندگان اصلی محمدتقی نظرپور و سیدعباس موسویان هستند که در ذیل معرفی می‌شوند.

محمدتقی نظرپور،^۲ درکنار تحصیلات و پژوهش‌های حوزوی، فارغ‌التحصیل دوره‌ی کارشناسی اقتصاد دانشگاه مفید (۱۳۷۳)، دارای کارشناسی ارشد توسعه‌ی اقتصادی و برنامه‌ریزی دانشگاه علامه طباطبایی (۱۳۷۶)، و درجه‌ی دکتری اقتصاد دانشگاه مفید (۱۳۸۷) بود. آثار قبلی نظرپور در بانک‌داری اسلامی شامل کتاب‌های *عقد و اوراق استصناع*، *ارتباط متقابل بانک‌داری و بازار سرمایه*، و *بانک‌داری بدون ربا از نظریه تا تجربه*، و ۵۸ مقاله‌ی پژوهشی در زمینه‌ی بانک‌داری اسلامی است.

سیدعباس موسویان،^۳ درکنار تحصیلات و پژوهش‌های حوزوی، فارغ‌التحصیل دوره کارشناسی اقتصاد دانشگاه مفید (۱۳۷۲)، کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه شهید بهشتی (۱۳۷۵)، دارای درجه دکتری در تفسیر و علوم قرآنی (۱۳۸۲)، و دکتری در فقه اقتصادی (۱۳۸۴) بود. او تحقیقات گسترده‌ای در زمینه بانک‌داری اسلامی انجام داده است و از صاحب‌نظران این حوزه شناخته می‌شود و تعدادی از طرح‌هایش در این زمینه تاکنون به‌اجرا درآمده‌اند. موسویان برنده اولین جایزه جهانی علوم انسانی - اسلامی برای نظریه‌پردازی در اقتصاد اسلامی بود. تعدادی از کتاب‌های او در زمینه بانک‌داری اسلامی عبارت‌اند از: *ربا و مسائل عصر حاضر، پول و نظام‌های پولی، تجربه بانک‌داری بدون ربا در ایران، معاملات بانکی از دیدگاه مراجع تقلید و بانک‌داری اسلامی: مبانی نظری - تجارب عملی*. درضمن، از او بیش از یک‌صد مقاله پژوهشی منتشر شده که عمدتاً در زمینه بانک‌داری اسلامی است.

دکتر ایوب خزائی نیز، از پژوهش‌گران جوان و دانش‌آموخته اقتصاد دانشگاه مازندران تا مقطع دکتری، پژوهش‌هایی در زمینه مالی اسلامی و بانک‌داری اسلامی انجام داده است.

۴. ارزیابی شکلی

کتاب *بانک‌داری اسلامی* ویرایش شده، روان، و رساست و قواعد ویرایش و نگارش در آن رعایت شده است. باین‌حال، مسائل ویرایشی شناسایی شده متن به شرح ذیل است.

۱,۴ ناسازگاری واژگان

در متن، در موارد نادری ثبات به‌کارگیری واژه تخصصی رعایت نشده است. برای مثال در صفحه ۱۰۱ عنوان اصلی بحث «نظریه‌هایی درباره شیوه‌های تأمین مالی در بانک‌داری اسلامی» است، درحالی‌که در ذیل آن عنوان فرعی «دیدگاه اول» آمده است که بیان‌گر لحاظ‌نشدن تفاوت «نظریه» با «دیدگاه» است.

۲,۴ تعدد مطالب ذیل عنوان واحد

مواردی در متن ملاحظه می‌شود که مطالب متعددی ذیل یک عنوان آورده شده است. بنابراین، ممکن است خواننده رشته مطالب را از دست بدهد. برای مثال، در صفحه ۱۹۷ در ذیل عنوان «مراجه» (فروش اقساطی)، تعریف مراجه، شیوه اجرای مراجه، جایگاه مراجه

نقدی بر کتاب بانک‌داری اسلامی (محمد واعظ برزانی) ۴۳۷

در قانون عملیات بانکی بدون ربا، روش کار بانک‌ها در فروش اقساطی، و الگوی عملیاتی اعطای تسهیلات فروش اقساطی هم‌راه با نمودار مرتبط آورده شده است.

۳,۴ وجود واژه‌های لاتین در متن

گاهی در متن کلمات لاتین آورده شده است. برای مثال در صفحه ۲۳۰ کلمه Mark-up آمده که معادل لاتین واژه «قیمت مبتنی بر حق‌العامل» است.

۴,۴ طولانی‌بودن تعدادی از بندها

بعضی بندها طولانی است، به طوری که فهم کلیت آن پس از مطالعه صدر تا ذیل آن با دشواری هم‌راه است. این موضوع وقتی بیش‌تر اهمیت دارد که شرایط و زمینه ذهنی مخاطب اثر، که دانشجوی دوره کارشناسی اقتصاد است، در نظر گرفته شود. مثلاً بند آخر صفحه ۳۱۸ که ادامه آن در ابتدای صفحه ۳۱۹ آمده، شامل پانزده سطر است.

۵,۴ چندبعدی‌بودن بعضی بندها

طبق قواعد ساختاری متن علمی، هدف هر بند در متن علمی انتقال یک پیام به مخاطب است. بعضی از بندهای اثر حاوی پیام‌های چندلایه‌اند و این از روانی متن کاسته و باعث ثقیل شدن فهم آن شده است. برای مثال، بند زیر در صفحه ۳۲۲ در زمینه عملیات شبه‌بازار باز در بانک‌داری اسلامی قابل ذکر است:

نکته بسیار مهم در به‌کارگیری «عملیات شبه‌بازار باز (Open Market Type Operation) (OMTO)» از دیدگاه اقتصاد اسلامی، سازگاری این اوراق با فقه اسلامی است. چگونه می‌توان به نقدینگی مسدودشده حاصل از فروش این اوراق سودی را پرداخت که به ربا آلوده نباشد؟ آیا اوراق مشارکتی بانک مرکزی ج. ا. ا. که در سال ۱۳۸۴ منتشر شد، بر مبنای مشارکت واقعی بود؟ آیا می‌توان آن را به گونه‌ای اصلاح کرد که در عین کارکرد مشابه عملیات شبه‌بازار باز، به لحاظ فقهی نیز صحیح باشد؟ اجمالاً این‌که این ابزار با توجه به مزایای آن، قابلیت استفاده در بانک‌داری اسلامی را دارد، ولی باید سازوکار واقعی و حقوقی را به گونه‌ای سامان داد که ماهیت اوراق از وضعیت اعطای قرض از سوی مردم و بازپرداخت هم‌راه با مازاد، از جانب بانک مرکزی خارج و عایدی دارندگان اوراق مبتنی بر سودی باشد که از دارایی واقعی و یا معامله غیرریوی نصیب آنان می‌شود. البته انتشار برخی از ابزارهای مالی در بانک مرکزی که در آغاز کارکرد

سیاست پولی انقباضی دارد، نظیر صکوک اجاره مبتنی بر اموال و دارایی‌های تحت‌اختیار بانک مرکزی با حفظ همه ضوابط عقد اجاره نیز می‌تواند در چهارچوب عملیات شبه‌بازار باز قرار گیرد.

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در یک بند به موضوعات چگونگی سازگاری عملیات بازار باز با فقه اسلامی، چهارچوب حقوقی قرض، سیاست پولی انقباضی، صکوک اجاره، و عقد اجاره پرداخته شده است.

۶,۴ یک‌دست‌نبودن قلم

نثر به‌کاررفته در کتاب در بخش‌های مختلف یک‌سان نیست، به‌طوری‌که متن در بخش‌هایی ساده است و جملات کوتاه و گویا آورده شده و در بخش‌هایی دشوار و جملات آن بلند و پیچیده است. برای مثال، در صفحه ۱۴۰، بیع نقد با نثری ساده معرفی شده است، اما در سه صفحه بعد، بیع کالی‌به‌کالی پیچیده و مغلق طرح شده، به‌طوری‌که اثر شبیه کتاب فقهی شده است.

۷,۴ گویانبودن برخی واژگان یا عبارتها

کتاب *بانک‌داری اسلامی* به‌عنوان متن درسی در به‌کارگیری واژگان متداول و مأنوس کوشیده است، بااین‌حال در موارد معدودی واژگان یا عبارتها نامأنوس در آن مشاهده می‌شود. برای نمونه، در صفحه ۱۶۲، یکی از ویژگی‌های بانک‌داری اسلامی در مقایسه با بانک‌داری متعارف «اشتقاق نرخ‌های سود بانک اسلامی از اقتصاد واقعی» ذکر شده است که اگر به‌جای واژه «استخراج» واژه «اشتقاق» به‌کار می‌رفت، عبارت بهتر فهمیده می‌شد.

۵. مروری بر محتوای فصل‌ها

در این بخش، به‌ترتیب و خلاصه موضوع فصل‌های تشکیل‌دهنده کتاب معرفی می‌شود:

۱,۵ فصل اول: مروری بر تاریخ تحولات، جایگاه، و معاملات بانک‌داری متعارف

در این فصل به تاریخ تحول صرافی به بانک پرداخته شده است، آن‌گاه در معرفی بانک‌داری متعارف، بر ماهیت حقوقی معاملات بانک که مبتنی بر قرض ربوی است، تأکید شده است.

۲,۵ فصل دوم: پول، ربا، و بهره

در این فصل به نقش وظایف پول در اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی پرداخته شده است، آن‌گاه با مقایسه دو مفهوم ربا و بهره بانکی، نظریه‌های توجیه‌کننده دانشمندان مسلمان درباره بهره بانکی مطرح و نقد شده است. در ادامه، بازدهی مشروع در چهارچوبی غیر از قرارداد قرض طرح شده است.

۳,۵ فصل سوم: مروری بر تاریخ پیدایش، تحولات، و ساختار بانک‌داری اسلامی

در این فصل به سیر پیدایش و تحولات تجربه بانک‌داری اسلامی در نیم‌قرن اخیر پرداخته شده است. در این پردازش، به سه دیدگاه در مواجهه جوامع اسلامی با بانک‌داری نوین شامل دیدگاه مشروعیت‌بخشی به بهره، دیدگاه بانک‌داری مطابق با شریعت، و دیدگاه بانک‌داری اسلامی به‌عنوان بخشی از نظام اسلامی اشاره شده است. در ادامه، سه دیدگاه در زمینه تأمین مالی در بانک‌داری اسلامی شامل بانک‌داری مبتنی بر مشارکت در سود و زیان، بانک‌داری مبتنی بر عقود مبادله‌ای، و بانک‌داری مبتنی بر عقود مبادله‌ای و عقود مشارکتی طرح شده است. در آخر، به موضوع مالکیت و ساختار بانک‌های اسلامی پرداخته شده است.

۴,۵ فصل چهارم: اصول و مبانی بانک‌داری اسلامی

در این فصل، ابتدا به تطابق الگوی بانک‌داری اسلامی با اهداف نظام اقتصادی اسلام، مانند عدالت اقتصادی و امنیت اقتصادی، پرداخته شده است. سپس، انطباق الگوی بانک‌داری اسلامی با اصول و قواعد عمومی معاملات اسلامی شامل ممنوعیت اکل مال به باطل، ممنوعیت ضرر و ضرار، ممنوعیت غرر، و ممنوعیت ربا آورده شده است، آن‌گاه به انطباق الگوی بانک‌داری اسلامی با اصول و قواعد اختصاصی معاملات اسلامی هم‌چون قرض و دین (بدهی) پرداخته شده است.

۵,۵ فصل پنجم: تفاوت‌های اساسی بانک‌داری اسلامی با بانک‌داری متعارف

در این فصل، تفاوت‌های اساسی بانک‌داری اسلامی با بانک‌داری اسلامی در محورهای زیر بیان شده است:

- مشارکت فعال بانک اسلامی در بازارهای پول و سرمایه؛
- مشارکت فعال بانک‌های اسلامی در بخش حقیقی اقتصاد؛
- مسئولیت بانک اسلامی در تخصیص منابع در اختیار؛
- استخراج نرخ‌های سود بانک اسلامی از اقتصاد حقیقی.

۶,۵ فصل ششم: بانک‌داری بدون ربای ایران

در این فصل بر مبنای قوانین و مقررات، ارکان و عناصر اصلی نظام بانکی ایران مشتمل بر انواع قراردادهای مربوط به تجهیز منابع و تخصیص منابع بررسی شده است. در این بررسی، قراردادهای تخصیص منابع در سه دسته اعطای وام قرض الحسنه، قراردادهای مبادله‌ای هم‌چون مرابحه و اجاره به شرط تملیک، و قراردادهای مشارکتی آورده شده است.

۷,۵ فصل هفتم: شیوه‌های جدید اعطای تسهیلات

در این فصل، دو نمونه از ابزارهای نوین در بانک‌داری متعارف یعنی اعتبار در حساب جاری، کارت‌های اعتباری معرفی، و مسائل به‌کارگیری آن‌ها در بانک‌داری اسلامی هم‌راه با راه‌حل‌های احتمالی توضیح داده شده است.

۸,۵ فصل هشتم: جریمه و خسارت تأخیر تأدیه

در این فصل، با توجه به این‌که یکی از مسائل مهم در عملکرد بانک‌داری اسلامی پرداخت نشدن دیون و بدهی‌ها در سررسیدهای مقرر است، به بررسی این موضوع، در صفحه ۲۵۹، پرداخته شده است که «آیا در بانک‌داری اسلامی این راه‌کار پذیرفتنی است؟ ماهیت و حکم جریمه تأخیر تأدیه چیست؟ الزام به پرداخت خسارت ناشی از انجام‌ندادن تعهد چه حکمی دارد؟».

۹,۵ فصل نهم: جایگاه نظارت و شورای فقهی در بانک‌داری اسلامی

در این فصل، با در نظر داشتن این‌که ماهیت صنعت بانک‌داری اسلامی ایجاب می‌کند که، علاوه بر نظارت‌های معمول در نظام بانک‌داری متعارف، رعایت ضوابط شرعی تحت‌پایش

قرار گیرد، موضوع این فصل بررسی جایگاه نظارت و نهاد شورای فقهی در انجام نظارت شرعی و تجربه‌های جهانی در این زمینه است.

۱۰,۵ فصل دهم: بانک مرکزی و سیاست‌های پولی

در این فصل، هدف معرفی جایگاه بانک مرکزی به‌عنوان هدایت‌گر نظام بانکی به‌سمت استقرار نظام بانک‌داری اسلامی در ایجاد بستری لازم برای تجهیز و تخصیص منابع است. در ذیل هدف بیان شده، سیاست‌های پولی در بانک‌داری بدون ربا شامل عملیات بازار باز از طریق خرید و فروش اوراق بهادار بدون ربا، عملیات شبه‌بازار باز، تغییر نرخ سپرده قانونی، و تغییر نرخ باز تنزیل طرح شده است.

۱۱,۵ فصل یازدهم: آسیب‌شناسی نظام بانکی ایران

در این فصل، ابتدا به ارزیابی انتقادهای فراگیر غیرتخصصی از عملکرد بانک‌داری اسلامی پرداخته شده است. سپس، به‌طور تخصصی چالش‌ها و معضلات بانک‌داری بدون ربا در اقتصاد ایران در دو عرصه تجهیز و تخصیص منابع طرح و جمع‌بندی شده است.

۶. ارزیابی محتوایی اثر

۱,۶ معادل‌سازی و به‌کارگیری واژگان تخصصی

کتاب *بانک‌داری اسلامی*، با توجه به موضوع خود، با دو دسته واژه روبه‌روست: ۱. واژه‌های فقهی - حقوقی، ۲. واژه‌های بانکی - اقتصادی.

کتاب روی هم‌رفته در تعریف، معادل‌سازی، و به‌کارگیری هر دو دسته واژه موفق بوده است. در این زمینه، تجربه نگارنده گویای آن است که با وجود توفیق نسبی فوق، اثر در برخی بخش‌ها خواننده را در فهم و به‌کارگیری واژگان تخصصی با مشکل روبه‌رو می‌کند. برای مثال در ذیل، تعریف شرکت آورده شده است:

شرکت در لغت به معنی مخلوط‌شدن و ممزوج‌شدن اموال است، چه این اختلاط و امتزاج به صورت مشاع باشد و چه نباشد. در اصطلاح، اجتماع حقوق مالکین متعدد در شیء واحد به صورت مشاع را شرکت گویند و آن شیء واحد می‌تواند عین، منفعت، یا حق باشد (نظریور و دیگران ۱۳۹۶: ۱۵۱).

چنان‌که ملاحظه می‌شود، در تعریف یک اصطلاح حقوقی - فقهی مجموعه‌ای از اصطلاحات حقوقی - فقهی به کار رفته است. در ادامه نیز به جای کاربردهای شرکت در عملیات بانکی، انواع حقوقی «شرکت» یعنی شرکت‌العنان، شرکت‌الابدان، شرکت‌الوجوه، و شرکت‌المفاوضه آورده شده است.

۲,۶ منابع اثر

باتوجه به این‌که دو تن از نویسندگان کتاب از نویسندگان معروف بانک‌داری اسلامی در کشور بودند، از منابع متعدد و متنوعی در تهیه اثر استفاده شده است. استفاده فوق‌برمبنای الگوی سرمشق اثر بوده است؛ یعنی از تمام منابع اصلی فارسی موجود استفاده نشده است. منابع لاتین به‌نوعی منابع معتبر موضوع است. باین‌حال، از مقالات اصیل حوزه اقتصاد پول و بانک‌داری مانند آثار موریس آله (Maurice Allais 1911-2010) استفاده نشده است. منابع فقهی مورد استفاده از آثار فقهای متأخر است.

۳,۶ ارزیابی تحقق هدف اثر

درباره هدف در نظر گرفته‌شده برای تألیف کتاب این‌طور آمده است:

هدف این کتاب فراهم‌کردن مجموعه‌ای کامل، دقیق، به‌روز، و متناسب با سطح دانش و نیاز دانشجویان دوره کارشناسی برای ورود به بازار کار و هم‌چنین آماده‌کردن آنان به‌منظور فراگیری مطالب پیشرفته‌تر در حوزه بانک‌داری اسلامی در مقاطع تحصیلی بالاتر است (نظریور و دیگران ۱۳۹۶: ۱۰).

به‌عبارت‌دیگر، دو هدف اصلی اثر را می‌توان آماده‌کردن فارغ‌التحصیلان دوره کارشناسی برای ورود به بازار کار و ایجاد آمادگی در آن‌ها برای ادامه تحصیل دانست. باتوجه به محتوای سؤالات رشته کارشناسی ارشد بانک‌داری اسلامی که مشابه سؤالات رشته کارشناسی ارشد اقتصاد است، هدف اول تاکنون تأمین نشده است و امید است در آینده متناسب‌سازی لازم صورت گیرد. باوجوداین، محتوای اثر در برنامه آموزشی دوره کارشناسی به موفقیت دانشجوی دوره کارشناسی رشته بانک‌داری اسلامی کمک اساسی می‌کند.

درخصوص هدف دیگر، یعنی آماده‌کردن برای ورود به بازار کار، لازم است محدوده بازار کار معلوم شود. مطالعه اثر برای قبولی در آزمون‌های شبکه بانکی مؤثر است، اما برای کسب‌وکار خصوصی در تعامل با شبکه بانکی چندان تأثیرگذار نیست.

۷. ارزیابی تحقق اهداف هر فصل

۱,۷ فصل اول

در مجموع، این فصل در دستیابی به هدف تعریف‌شده، یعنی سیری خلاصه در تاریخچه تکوین صنعت بانک‌داری، موفق شده است. با این حال، سیر فوق معطوف به سابقه تمدن مسلمانان و ایرانیان با وجود داشتن جایگاه تاریخی در زمینه ریشه بانک‌داری نیست. بنابراین، به تکوین یک حافظه تاریخی انباشته‌شده معطوف به تمدن بومی در مخاطب موفق نشده است.

۲,۷ فصل دوم

این فصل در دستیابی به هدف خود، یعنی تبیین دو مفهوم بهره و ربا و تناسب آن‌ها، موفق عمل کرده است، هرچند امکان دستیابی به این اهداف با تلخیص همراه با نگارش شیوا بهتر میسر می‌شود.

۳,۷ فصل سوم

این فصل به سیری در تجربه بانک‌داری اسلامی در جهان، به خصوص در منطقه آسیای جنوب غربی، پرداخته است. در این پردازش، تجربه بانک‌داری اسلامی با تجربه مالی اسلامی مخلوط شده که مغایر با هدف فصل است. در ادامه، سه دیدگاه در زمینه بانک‌داری اسلامی و سه دیدگاه در زمینه تأمین مالی در بانک‌داری اسلامی به روشنی و کفایت طرح شده است. در ادامه، ساختار بانک‌های اسلامی به روشنی و کفایت طرح نشده و مجدداً موضوع بانک‌داری اسلامی با مالیه اسلامی ممزوج شده است.

۴,۷ فصل چهارم

این فصل به انطباق الگوی بانک‌داری اسلامی با اهداف نظام اقتصادی اسلام، اصول و قواعد عمومی معاملات اسلامی، و اصول و قواعد اختصاصی معاملات اسلامی پرداخته است. در این پردازش، عدالت در انطباق الگوی بانک‌داری اسلامی با اهداف نظام اقتصادی اسلام مورد توجه قرار گرفته، اما در انطباق الگوی بانک‌داری اسلامی با اصول و قواعد عمومی و اختصاصی معاملات اسلامی، به عدالت به عنوان اصل یا قاعده توجه نشده است.

۵,۷ فصل پنجم

این فصل به تفاوت‌های اساسی بانک‌داری اسلامی با بانک‌داری متعارف در چهار محور پرداخته است. پردازش فوق در سه محور اول فقط با رویکرد استدلالی و در محور آخر با رویکرد استدلالی-تجربی است، درحالی‌که ماهیت موضوع رویکرد تلفیقی استدلالی-تجربی را در پردازش تمام محورها اقتضا می‌کرد. از طرف دیگر، تفاوت نظام بانک‌داری اسلامی با نظام بانک‌داری متعارف با استفاده از معیارهای رایج ارزیابی نظام‌ها، حداقل به صورت صریح، صورت نگرفته است.

۶,۷ فصل ششم

فصل ششم به بررسی ارکان و عناصر اصلی نظام بانکی ایران و به‌طور مشخص انواع قراردادهای تجهیز و تخصیص منابع بر مبنای قانون عملیات بانکی بدون ربا پرداخته است. باین‌که این پردازش ظرفیت‌های قراردادی نظام بانکی ایران را در عرصه توسعه قراردادی آشکار می‌سازد، دارای محدودیت‌های ذیل است:

الف. ظرفیت‌های توسعه قراردادی نظام بانک‌داری ایران بر مبنای مفاد تصریح‌شده یا روح قانون بالادستی عملیات بانک‌داری بدون ربا ارائه شده است، درحالی‌که قانون فوق به صورت سازوار متناسب با قانون پولی و بانکی نیست. لذا ابهاماتی در حوزه مدیریت کلان پولی دارد. برای مثال، قانون عملیات بانکی بدون ربا به صراحت شبکه بانکی را از قرارگرفتن در شرایط بدهی فزاینده بر حذر نداشته است و آنچه در صفحات ۲۲۱ و ۲۲۲ در ذیل «بانک مرکزی و سیاست پولی» آورده شده است، وافی مقصود نیست.

ب. در الگوی عملیاتی هر قرارداد تخصیص منابع از وجود نهادهای نوین مرتبط مانند مؤسسات امین و شرکت‌های بیمه صادراتی بهره گرفته نشده است. همین‌طور، ارتباط بافتی شورای فقهی با نهادهای بانک‌داری اسلامی در هیچ‌یک از فصل‌های ششم و نهم بیان نشده است.

۷,۷ فصل هفتم

این فصل به معرفی و چگونگی کاربست دو ابزار نوین بانک‌داری متعارف در بانک‌داری اسلامی، یعنی اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری، پرداخته است.

پردازش فوق از شیوه تلفیقی حقوقی - فقهی و کاربردی بهره گرفته است و در نهایت شیوه‌های کارآمد معرفی می‌شوند. اثر در دست‌یابی به اهداف ذکر شده در این فصل موفق بوده و توانسته است تصویر باظرفیتی از بانک‌داری اسلامی معطوف به محیط کسب‌وکار ترسیم کند.

۸,۷ فصل هشتم

این فصل به ماهیت و حکم جریمه تأخیر در بازپرداخت دین و چگونگی برخورد با تأخیر در دین می‌پردازد، به طوری که هم مشروع، هم شدنی، و هم کارآمد باشد. این کار به خوبی انجام شده، اما فهم آن مقداری فراتر از سطح مخاطب است. در ضمن، در جمع‌بندی، برای مقابله با تأخیر در بازپرداخت دین خط‌مشی مشخصی ارائه نشده است:

به نظر می‌رسد زمانی می‌توان به راه‌کاری مشروع و مقبول دست یافت که افزون‌بر رعایت فقه مصطلح و احکام فقهی، به فلسفه تحریم ربا و حلیت معاملات به‌ظاهر مشابه، ساختار بازارهای مالی اسلامی و نظام تأمین اجتماعی و شیوه‌های حمایت از قشرهای آسیب‌پذیر، ناتوان و ورشکسته‌ها و مسئولیت‌های دولت اسلامی از جمله مسئولیت پرداخت بدهی بده‌کاران درمانده توجه شود (نظرپور و دیگران ۱۳۹۶: ۲۸۴).

۹,۷ فصل نهم

محتوای فصل درخصوص ضرورت و نقش‌ها و تجربه‌های جهانی درخصوص ایجاد شورای فقهی (شورای شرعی) به‌منظور نظارت بر مقررات و فعالیت‌های نظام بانکی بر مبنای ضوابط شرعی است. آنچه در این رابطه اهمیت دارد، جایگاه این شورا در ارتباط با دیگر نهادهای نظارتی در بانک است. برای مثال، در صفحه ۲۶۹ یکی از الزامات شورای فقهی نظام بانکی «آموزش کارکنان نظام بانکی و مشتریان» ذکر شده است. مفروض این مطلب دوگانگی آموزش در بانک‌داری اسلامی است، به طوری که گویا آموزش حرفه‌ای با آموزش ضوابط شرعی متفاوت است. اگر چنین نگرشی وجود داشته باشد، خود مانع جدی تحقق ضوابط شرعی برای تحقق حقیقت بانک‌داری اسلامی است. به عبارت دیگر، الگوی نظارت شرعی باید جایگاه بافتی در نهاد نوین‌باد بانک‌داری اسلامی داشته باشد تا در عمل تمایز این نظام بانکی تأمین شود.

۱۰,۷ فصل دهم

این فصل به صورت موجز، پس از مروری بر وظایف بانک مرکزی در نظام بانک‌داری بدون ربا، به سیاست‌های پولی بدون ربا پرداخته است. در پردازش فوق، مشروعیت ابزارهای جدید و جای‌گزین در سیاست پولی عمدتاً با رویکرد جزئی‌نگرانه و ایستا مطرح شده است. برای مثال، انتشار مستمر و گسترش‌یابنده اوراق مبتنی بر قراردادهای مجاز وقتی در بلندمدت باعث بدهی فزاینده برای بانک مرکزی در نظام بانک‌داری اسلامی شود، ممکن است موضوع احکام جدیدی بشود که این اثر به آن پرداخته است. در ضمن، در خصوص استفاده از ابزار تغییر نرخ باز تنزیل، چگونگی آن توضیح داده نشده است. به عبارت دیگر، سازوکار بانک مرکزی برای تغییر نرخ باز تنزیل معلوم نیست.

۱۱,۷ فصل یازدهم

این فصل پس از مرور سؤالات و چالش‌های مردم از نظام بانک‌داری موجود، مانند «شناسایی نکردن سهم سود واقعی»، به طرح چالش‌های تخصصی نظام بانک‌داری مانند «فقدان استقلال بانک مرکزی» پرداخته است. رویکرد پردازش فوق عمدتاً در حد طرح مسئله و نه ارائه سازوکارهای رفع یا کاهش مسئله است.

۸. جنبه‌های جزئی ضعف محتوایی اثر

پس از ارزیابی تحقق محتوای هر فصل، با توجه به هدف یا اهداف در ابتدا در نظر گرفته شده و شناخت نارسایی‌های احتمالی هر فصل در این زمینه، در این فصل نارسایی‌های جزئی تکرارشونده در بیش از یک فصل معرفی و توضیح داده می‌شود.

۱. تقاضای سفته‌بازی پول از نظر کینز به دقت تبیین نشده است. در این زمینه آمده است:

در تقاضای پول با انگیزه سفته‌بازی، کینز این اندیشه را مطرح کرد که در بعضی حالات، مردم ترجیح می‌دهند ثروت خود را به شکل پول نگه‌داری کنند و آن وقتی است که انتظار داشته باشند قیمت‌ها^۱ و نرخ بهره در آینده کاهش یابد (نظرپور و دیگران ۱۳۹۶: ۲۳).

توجه به مفهوم تقاضای سفته‌بازی پول در شرایط دام نقدینگی نشان می‌دهد که تحت چنین شرایطی هم‌چون نرخ بهره در حداقل قرار دارد، عوامل اقتصادی کاهش قیمت اوراق قرضه را انتظار دارند.

۲. در سراسر اثر، تنها یک رابطه ریاضی در زمینه تعیین قیمت فروش بر مبنای قاعده حق‌العمل‌کاری وجود دارد (بنگرید به نظریه‌ور و دیگران ۱۳۹۶: ۲۳۰)، در حالی که در کتاب موارد متعددی وجود دارد که با استفاده از روابط ریاضی می‌توان آن‌ها را معرفی کرد؛ برای مثال، تعیین ارزش سود و نرخ سود در بانک‌داری اسلامی، تعیین مبلغ مصالحه در تأخیر دین، تعیین ارزش تنزیل‌شده اسناد تجاری، محاسبه اصل و فرع بدهی، و میزان هر قسط طبق قرارداد مباحه.

در مفهوم رایج نرخ سود در بانک‌داری اسلامی لازم است نوع آن معلوم باشد، زیرا مفاهیم نرخ سود ساده، نرخ سود مرکب، نرخ سود گسسته، و نرخ سود پیوسته هریک از شیوه متناسب خود اندازه‌گیری می‌شود. بر مبنای موارد ذکر شده و ذکر نشده، اثر فاقد استفاده از روابط ریاضی مرتبط برای بیان دقیق مفاهیم و انتقال بین‌المللی محتوای خود است

۳. رویکرد فقهی اثر تصریح نشده است. لذا این پرسش طرح می‌شود که آیا رویکرد فقهی اثر برگرفته از اندیشه تقریب مذاهب اسلامی است؟ در بخش‌هایی، نشانه‌هایی برای آن وجود دارد. آیا رویکرد فقهی اثر آرای مشهور فقهای امامیه است؟ در بخش‌هایی، نشانه‌هایی برای آن وجود دارد. آیا رویکرد فقهی اثر تجمیع آرای فقهای امامیه است؟ که در بخش‌هایی، نشانه‌هایی برای آن دیده می‌شود.

۴. قبض و بسط حجم مطالب کتاب به خوبی متناسب با یک متن درسی نیست. برای مثال، به موضوعاتی از قبیل جریمه تأخیر تأدیه (نظریه‌ور و دیگران ۱۳۹۶: ۲۵۹-۲۸۴) یا انواع دین از نظر زمان پرداخت عوضین (همان: ۱۴۰-۱۴۴) زیاد پرداخت شده، در حالی که موضوع اساسی سیاست‌های پولی در بانک‌داری اسلامی به سیاست‌های پولی در بانک‌داری بدون ربا تقلیل داده شده، آن‌گاه به صورت غیرمشروح (همان: ۳۲۰-۳۲۴) به آن پرداخته شده است. به عبارت دیگر، سیاست‌های پولی در بانک‌داری اسلامی مفهوم گسترده‌ای است که بانک‌داری بدون ربا صرفاً بر عنصر غیرربوبی بودن بانک‌داری تأکید می‌کند. عدم تناسب ذکر شده در حجم فصول موجب شده است که حجم کلی اثر از حجم متناسب برای سه واحد درسی بیش‌تر شود.

۵. اثر فاقد پردازش مستقل به اخلاق در بانک‌داری اسلامی است. برای مثال، در موضوع سیاست‌های پولی در بانک‌داری بدون ربا، به فعالیت اخلاقی از طریق اشاعه معرفت برای دستیابی به اهداف بانک‌داری اسلامی توجه نشده است. در این خصوص،

ذکر این نکته لازم است که اخلاقی‌بودن فرایندهای عملیاتی از شروط استقرار نظام بانک‌داری اسلامی است و ادبیاتی در این زمینه ایجاد شده است.^۵

۶. کتاب *بانک‌داری اسلامی* چینش الگوی سازگار نهادی برای نظام بانکی ندارد. به عبارت دیگر، در اثر معلوم نیست جایگاه تعاملی بانک‌های تجاری، بانک‌های تخصصی، مؤسسات واسپاری، صندوق‌های قرض‌الحسنه، و مؤسسات اعتباری باهم چگونه است.

۹. جنبه‌های جزئی قوت محتوایی اثر

در این بخش، جنبه‌های قوت شایع اثر طرح و توضیح داده می‌شود.

۱. دیدگاه‌های مختلف در بانک‌داری اسلامی به ترتیب چنین طرح شده است: دیدگاه اول مشروعیت بخشی، دیدگاه دوم بانک‌داری شریعت اسلامی، و دیدگاه سوم بانک‌داری اسلامی (نظرپور و دیگران ۱۳۹۶: ۹۸-۱۰۱). همین باعث شده است که از یک طرف، امکان ارزیابی برای خواننده نوعی فراهم شود و از طرف دیگر، الگوی بانک‌داری اثر برای خواننده حاصل تلفیق آرمان‌گرایی با واقع‌بینی تلقی شود.

۲. نظریات متنوع در زمینه شیوه‌های تأمین مالی در بانک‌داری اسلامی در کتاب مدنظر طرح شده است: دیدگاه اول، بانک‌داری مبتنی بر مشارکت در سود و زیان؛ دیدگاه دوم، بانک‌داری مبتنی بر عقود مبادله‌ای؛ دیدگاه سوم، بانک‌داری مبتنی بر عقود مبادله‌ای و مشارکت در سود و زیان که نشان‌دهنده رویکرد منعطف و فرایندی در الگوی تخصیص منابع بانک‌داری اسلامی است (نظرپور و دیگران ۱۳۹۶: ۱۰۱-۱۰۶). ویژگی‌های رویکرد فوق ریشه در تجسم سه‌لایه‌ای ذیل از بانک‌داری اسلامی دارد که شامل لایه اول بانک‌داری بدون ربا، لایه دوم بانک‌داری مبتنی بر قراردادهای مشروع، و لایه سوم بانک‌داری اسلامی به‌عنوان زیرمجموعه‌ای از نظام اقتصاد اسلامی است.

۳. برمبنای دو جنبه قبل، امکان تجسم نظام موجود بانک‌داری ایران به‌عنوان نظامی در حال‌گذار به نظام بانک‌داری اسلامی مطلوب فراهم می‌شود. به عبارت دیگر، نه خواننده آن را کاملاً یک نظام بانکی غیراسلامی فهم می‌کند و نه ظرفیت‌های تاکنون مستقرنشده بانک‌داری اسلامی را در آن نادیده می‌انگارد. این فهم هم واقع‌بینانه و هم الهام‌بخش برای حرکت به جلوست.

۱۰. جنبه‌های اصلی قوت محتوایی اثر

در این بخش، به معرفی و توضیح جنبه‌هایی از قوت اثر پرداخته می‌شود که ساختار اثر را تحت تأثیر قرار می‌دهند:

۱. براساس مبانی منطقی و نظرخواهی تجربی از دانشجویان، کتاب بانک‌داری اسلامی انتقال‌دهنده فهمی مشروع، منطقی، و امکان‌پذیر از بانک‌داری اسلامی به مخاطب است.

این اثر سعی کرده است تا مبنای حقوقی یا چهارچوب قراردادی تمام شیوه‌های تجهیز و تخصیص منابع را، به‌عنوان مهم‌ترین بخش خدمات بانک‌داری، منطبق بر اصول و قواعد فقهی قرار دهد و بر این مبنا، فهمی مشروع به مخاطب انتقال دهد. این فهم مشروع منطقی است؛ یعنی در ضدیت با عقل جمعی منفصل از نظام سرمایه‌داری نیست. از طرف دیگر، در ضدیت با دستاوردهای تمدن نوین بشر، حتی بخش غیرایدئولوژیک نظام بانک‌داری نوین نیست. شاهد مثال آن است که الگوی بانک‌داری اسلامی اثر، به‌صورت جزئی، اکنون در بعضی کشورهای صنعتی غیرمسلمان در حال اجرا با کارآیی همراه است. الگوی پیش‌نهادی اثر، به‌ویژه در فصل ششم، بر مبنای اصول خود با توجه به اقتضات درونی و بیرونی نظام بانکی انعطاف‌پذیر است. به عبارت دیگر، نظام بانک‌داری اسلامی امکان‌پذیر معرفی شده است.

۲. چنان‌که ذکر شد، کتاب بانک‌داری اسلامی انتقال‌دهنده فهمی مشروع، منطقی، و امکان‌پذیر از بانک‌داری اسلامی به مخاطب است.

۳. محتوای اثر در ذیل الگوی سرمشق برگرفته از شریعت اسلام، با تمام معیارهای معمول ارزیابی نظام اقتصادی یا هر زیرنظام آن شامل معیارهای کارآیی، بهینگی، پایداری، و برابری، تضادی ندارد. مثلاً کتاب مدنظر نظام بانک‌داری اسلامی را در مقیاس بین‌المللی رقابت‌پذیر معرفی می‌کند. در این زمینه، پیام فصل سوم در زمینه سیر تاریخی تجربه بانک‌داری اسلامی در جهان از این منظر قابل طرح است. به عبارت دیگر، اثر کوشیده است تا تلفیق سازگاری از مبانی شریعت، منطق اقتصادی، و تجربه اقتصادی را ارائه کند.

۴. کتاب عمده ویژگی‌های یک متن درسی را برای آموزش درس بانک‌داری اسلامی در دوره کارشناسی اقتصاد دارد.

۵. این کتاب عمده اجزای لازم یک متن درسی شامل پیش‌گفتار، سیر موضوعی منظم فصل‌ها، پیش‌گفتار فصل، بحث اصلی در چند قسمت، خلاصه فصل، و پرسش‌های فصل را دارد و در پایان، کتاب‌نامه فارسی، عربی، و انگلیسی آن آمده است. اثر در بیان مطالب از

نمودار و جدول استفاده کرده است و مبتنی بر مطالعات متعدد و وثیق قبلی است و ۱۸۵ منبع فارسی، عربی، و انگلیسی دارد. از مجموعه منابع ذکر شده، هفت منبع متعلق به نویسنده اول، محمدتقی نظریور، و ۲۱ منبع متعلق به نویسنده دوم، سیدعباس موسویان، است. به عبارت دیگر، این کتاب درسی به پژوهش‌های متنوع قبلی دو تن از نویسندگان خود در موضوع تکیه کرده است. براساس تجربه نگارنده، کتاب مدنظر به عنوان متن درسی دوره کارشناسی، در مقایسه با آثار موجود محدود، از موقعیت رقابتی برخوردار است.

۶. کتاب *بانک‌داری اسلامی* از حیث محتوا فرایندی است و کل منسجمی را به خواننده انتقال می‌دهد و سیر ذهنی منظم دارد. این سیر از مجموعه اجزای نظری و تجربی تشکیل شده است. چنان‌که در بخش ارزیابی تحقق اهداف هر فصل توضیح داده شد، هر فصل کمابیش نارسایی‌هایی دارد، باین حال نارسایی درون فصل مانع سیر سازگار و فرایندی اثر نشده است. فصل اول سعی در معرفی نهاد بانک بر مبنای سیر تاریخی ایجاد آن داشته است. آنچه مفهوم بانک را در ذهن خواننده می‌نشانند، توجه به تجربه در چهارچوب تاریخی و نه انتزاع ذهنی صرف است. در فصل دوم، به یکی از کارکردهای بانک، یعنی ایجاد پول بانکی و ماهیت و مشروعیت قیمت آن و بهره، به اختصار پرداخته شده است. در فصل سوم، سیر تجربه بانک‌داری اسلامی آورده شده است. در فصل چهارم، چهارچوب‌های قراردادی ممکن برای بانک‌داری اسلامی ارائه شده است. در فصل پنجم، آثار منطقی چهارچوب‌های قراردادی بانک‌داری اسلامی با پی‌آمدهای چهارچوب قرض ربوی، به عنوان مبنای حقوقی بانک‌داری متعارف، مقایسه شده است. ضعف این مقایسه به اکتفا کردن آن به مقایسه منطقی و نپرداختن به مقایسه کارکردی و تجربی، به جز یک مورد محدود در صفحه ۱۷۶، است. در فصل ششم، سعی شده است تا الگویی مفهومی از نظام بانک‌داری ایران مبتنی بر قانون عملیات بانکی بدون ربا آورده شود. در فصل هفتم، دو شیوه جدید از اعطای تسهیلات، اعتبار در حساب جاری و کارت اعتباری، در بانک‌داری اسلامی طرح و شروط به کارگیری آن در این نظام بانکی توضیح داده شده است. در فصل هشتم، مسئله جریمه تأخیر تأدیه طرح و ابعاد اقتصادی و فقهی آن بیان شده و در نهایت، بدون جمع‌بندی راه‌حل‌های مختلف برای حل این مسئله آورده شده است. در فصل نهم، به موضوع جایگاه نظارت و شورای فقهی در بانک‌داری اسلامی پرداخته شده است. این پردازش با بیان مبانی منطقی و به دنبال آن، طرح تجربه‌های جهانی سعی در تبیین حدود اختیارات و مسئولیت‌های آن دارد، بدون

این‌که چگونگی تحقق آن را جمع‌بندی کند. فصل دهم به موضوع جدید بانک‌داری مرکزی در بانک‌داری اسلامی پرداخته است. شیوه پردازش صرفاً توصیفی و نه الگوسازی است و به قاعده‌گذاری در زمینه سیاست بانکی منجر نشده است. هم‌چنین، اساساً به موضوع مهم و چالش‌برانگیز خلق پول بانکی وارد نشده است. در فصل یازدهم، با روش توصیفی، به موضوع آسیب‌شناسی نظام بانکی ایران پرداخته شده است. توصیف فوق هرچند ابعاد متنوعی را پوشش داده، به واسطه الگومندنبودن و عدم اولویت‌بندی، به‌تنهایی نمی‌تواند مبنای سیاست‌ها و اقدامات اصلاحی قرار گیرد.

۷. این اثر از دستاوردهای عینی وحدت حوزه و دانشگاه است. در واقع، کتاب *بانک‌داری اسلامی* بر ایند همکاری دو نهاد حوزه و دانشگاه در موضوع بانک‌داری اسلامی است. وسعت، تنوع، و کیفیت منابع استفاده‌شده مؤید دخالت دو نهاد فوق است. در تدوین اثر، سعی بر درهم‌آمیختن روش‌شناسی‌های مجزا، مانند درهم‌آمیختن دو روش‌شناسی استدلالی و تجربی، شده است. از طرف دیگر، برای امتزاج گزاره‌های هنجاری با گزاره‌های تحلیلی برای نیل به گزاره‌های سیاستی و تدبیری تلاش شده است.

۱.۱ جنبه‌های اصلی ضعف محتوایی اثر

در این بخش، چند مورد از نارسایی‌های ساختاری کتاب *بانک‌داری اسلامی* توضیح داده می‌شود که رفع آن‌ها مستلزم تحول در روش و محتواست.

۱.۱.۱ اثر بانک‌داری اسلامی را در یک اقتصاد بسته طرح کرده است

کتاب *بانک‌داری اسلامی* در چهارچوب بانک‌داری اسلامی به موضوع چگونگی ارائه خدمت نظام بانک‌داری به تجارت بین‌الملل پرداخته است. لذا به شیوه‌ها و ابزارهای پرداخت در تجارت بین‌الملل، که به‌نوعی متضمن نقش‌آفرینی بانک است، وارد نشده است. اهمیت موضوع ورود بانک‌داری اسلامی به عرصه بانک‌داری بین‌المللی در این است که عملیات تأمین مالی در بانک‌داری بین‌المللی رایج عمدتاً مبتنی بر قرارداد قرض ربوی است که نه می‌توان آن را پذیرفت و نه می‌توان کنار گذاشت. توسعه نظام بانک‌داری اسلامی به عرصه عملیات بانک‌داری بین‌الملل حل‌کننده معضل فوق است که اساساً اثر مدنظر به آن پرداخته است.

۲،۱۱ رویکرد اثر در تبیین بانک‌داری اسلامی خرد و ایستاست

رویکرد کتاب *بانک‌داری اسلامی* در تبیین موضوعات بانک‌داری اسلامی، چنان‌که در بخش ارزیابی فصول ملاحظه شد، عمدتاً خردی است و فاقد نگرش جمعی‌سازی و شامل جمعی‌سازی رفتاری و جمعی‌سازی زمانی است. برای مثال، این اثر به تمایز رفتار سپرده‌گذار و سرمایه‌گذار با رفتار جمعی سپرده‌گذاران و سرمایه‌گذاران توجه نکرده و تلویحاً هر دو را مشابه فرض کرده است. فقدان رویکرد جمعی‌سازی زمانی باعث ایستاشدن عمده تحلیل‌های اثر شده است. به عبارت دیگر، هرچند موضوع اثر نظام بانک‌داری اسلامی است، رویکرد فقهی آن در حد موردتوقع رویکرد نظام گرانی است.

۳،۱۱ اثر فاقد الگوی کمی در موضوعات کمی است

کتاب *بانک‌داری اسلامی* الگوی مفهومی خود را به صورت یک الگوی ریاضی، ولو یک الگوی ساده خلاصه‌شده، معرفی نکرده است. یکی از پی‌آمدهای رویکرد موجود در آن نبود امکان ارتباط روشن بین فروض و نتایج در موضوعات است. دیگر پی‌آمد آن محدودشدن جامعه هدف استفاده‌کننده است.

۴،۱۱ اثر در حوزه سیاست‌گذاری پولی - بانکی فاقد قاعده‌گذاری عملیاتی است

تحلیل‌های ارائه‌شده در زمینه پول و بانک‌داری وقتی راه‌نمای عمل برای مقام پولی، یعنی بانک مرکزی، در سیاست‌گذاری می‌شود که بر مبنای آن‌ها قواعد عملیاتی استخراج شود. باین حال، در این اثر، بر مبنای تحلیل‌های ارائه‌شده، قواعد عملیاتی به دست نیامده است. برای مثال، فصل دهم که موضوع آن «بانک مرکزی و سیاست پولی» است، فاقد قاعده یا قواعد عملیاتی است.

به واسطه فقدان قواعد عملیاتی در کتاب مدنظر نمی‌توان به پرسش‌هایی از قبیل این‌که حد بهینه بدهی بانک در نظام بانک‌داری اسلامی چه قدر است یا چگونه می‌توان آن را تعیین کرد، یا اولویت‌بندی الگوی تجهیز و تخصیص منابع در بانک‌داری اسلامی چگونه است، پاسخ داد. البته دانش ذخیره‌شده در کتاب مدنظر بالقوه ظرفیت استخراج قاعده یا قواعد عملیاتی را دارد و می‌توان قاعده‌گذاری عملیاتی را در سطح ساده و متناسب با مخاطبان صورت داد. برای نمونه، این اثر می‌تواند دامنه بهینه بدهی بانک را پیش‌نهاد کند.

۱۲. نتیجه‌گیری

با وجود برخی نارسایی‌های شکلی، در مجموع قواعد نگارش و ویرایش در کتاب بانک‌داری اسلامی به خوبی رعایت شده است و کتابی روان و رساست. مهم‌ترین جنبه‌های محتوایی مثبت اثر مزبور این است که ارائه‌دهنده فهم مشروع، منطقی، منسجم، و امکان‌پذیر از بانک‌داری اسلامی به مخاطب است. این کتاب هم‌چنین عمده ویژگی‌های یک متن اصلی درسی را برای درس بانک‌داری اسلامی دوره کارشناسی اقتصاد دارد.

مهم‌ترین ضعف‌های محتوایی اثر شامل بسنده کردن طرح نظام بانک‌داری اسلامی به اقتصاد بسته، رویکرد خردی و ایستایی آن، و عدم ابتدای آن بر الگوی کمی در موضوعات کمی‌پذیر است. لذا پیش‌نهاد می‌شود در چاپ‌های بعدی، ضمن حفظ جنبه‌های قوت اثر و حفظ حقوق فکری نویسندگان، ضعف‌های آن به گونه‌ای اصلاح شود که قابلیت آموزشی این کتاب تقویت و امکان ترجمه بین‌المللی آن فراهم شود.

پی‌نوشت‌ها

۱. اصول ۴۳ و ۴۹ قانون اساسی مصوب ۱۳۵۸ با اصلاحات ۱۳۶۸.
۲. متأسفانه وسیله نقلیه دکتر محمدتقی نظریور در سال ۱۳۹۷ در مسیر سفر به کربلای معلی دچار حادثه شد و او در این حادثه دار فانی را وداع گفت.
۳. متأسفانه دکتر سیدعباس موسویان در سال ۱۳۹۹ به بیماری کرونا مبتلا شد و دار فانی را وداع گفت.
۴. در کتاب موردنظر، برخلاف متن اصلی کتاب جان مینارد کینز، انتظار کاهش قیمت‌ها در کنار انتظار کاهش نرخ بهره آورده شده است.
۵. گزیده‌ای از ادبیات مربوط به اخلاق در بانک‌داری اسلامی در این مقاله معرفی شده است: واحدی منفرد، فاطمه و محمد واعظ برزانی، و مهدی طفیانی (۱۳۹۹)، «تبیین معیارهای اخلاق در بانک‌داری اسلامی»، نظریه‌های کاربردی اقتصاد، دوره ۷، ش ۴.

کتاب‌نامه

توتونچیان، ایرج (۱۳۷۹)، پول و بانک‌داری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری، تهران: توانگران.

۴۵۴ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۲، شماره ۲، اردیبهشت ۱۴۰۱

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران؛ به انضمام اصلاحات و تغییرات و متمم قانون اساسی مصوب
۱۳۶۸.

موسویان، سیدعباس و حسین میثمی (۱۳۹۷)، بانک‌داری اسلامی؛ مبانی نظری - تجارب عملی،
تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.

نظرپور، محمدتقی و سیدعباس موسویان، و ایوب خزائی (۱۳۹۶)، بانک‌داری اسلامی، تهران:
سمت.

واحدی منفرد، فاطمه، محمد واعظ برزانی، و مهدی طفیانی (۱۳۹۹)، «تبیین معیارهای اخلاق در
بانک‌داری اسلامی»، دوره ۷، ش ۴.

واعظ برزانی، محمد و بهنام ابراهیمی (۱۳۹۵)، تحلیل نظری تأثیر ارزش‌های غیرواقعی بر ایجاد
بحران مالی جهانی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

Iqbal, M. (2001), "Islamic and Conventional Banking in the Nineties: A Comparative Study",
Islamic Economic Studies, vol.8, no. 2.

Keynes, J. M. (1964), *General Theory of Employment, Interest, and Money*, HBG Book.